

Megtalálható-e a múlt?

Gyáni Gáborral beszélget Ménesi Gábor

– Azt javaslom, indítsuk a beszélgetést legújabb könyve következő gondolatával: „A szakmai éthoszához ragaszkodó történész egyre kevésbé találja a maga helyét (...) a mind kaotikusabb történeti diskurzusban; az eddig szentnek tartott véleménye a múlt egyes dolgairól hovatovább alig több a múlt egy lehetséges, ráadásul nem túl népszerű elgondolásánál. A ma embere jelene aktuális szellemi-érzelmi szükségleteitől hajtva, a jelenbeli tapasztalatai nyomán keresi a múlttal való találkozás lehetőségét, amely azonban nem feltétlenül illeszkedik végül a történészek történelméhez.” Az Ön érdeklődésének homlokterébe évekkal ezelőtt a történettudomány, azon belül pedig a történész aktuális dilemmái kerültek. A témát kifejtő könyveinek címei (Relatív történelem; A posztmodern kánon; Az elveszített múlt) nemcsak sokatmondóak, de meglehetősen provokatívak is. Ez érvényes az új kötetre is, hiszen laikusként a múlt minél pontosabb feltárását és bemutatását várnánk a történészekről, ezzel szemben éppen a történelem megragadásának, elbeszélésének problematikusságára irányítja a figyelmet. Nyilvánvalóan rendkívül sokrétű kérdéskörrel van szó, hogyan vázolhatjuk fel mégis azokat a problémákat, amelyekkel a historiográfiának a posztmodern után elkerülhetetlenül szembe kell néznie? Melyek azok az apóriák, amelyek napjainkban a történelmet foglalkoztatják?

– Ha nem is a történelmet, egyes történelmeket mindenképpen. A történetírás ugyanis rendkívül differenciált, sokféle hang és meggyőződés megfér a keretei között. Az utóbbi évtizedekben azonban azt vehetjük észre, hogy a különböző nézőpontok egyre távolabb kerülnek egymástól. Ha azonban kérdését magamra és a hozzám hasonló gondolkodásúakra vonatkoztatom, megpróbálom körvonalazni, miért érzem problematikusnak a történelem kutatását és írását. Egyfelől azért, mert a történetírásnak az a tekintélye, amely a 19. század óta csaknem töretlenül érvényesült, mára megrendülni látszik, ugyanis a történetírás nemzeti öntudata, a tudományosként tálalt múltfogalmat illető pozíciója mind erősen megkérdőjeleződött. Olyan kihívást jelent ez, amelyre a historikusnak fel kell figyelnie. Nem ringathatja magát tovább abban az illúzióban, hogy teljes egészében az ő tanításának megfelelően formálódik a múltról alkotott kép, vagyis az átlagembertől a politikai elitig mindenki azt gondolja a történeti múltról, amit ő állít. Ma már egyáltalán nem ez a helyzet. Nem tartható fenn az a naiv realista magabiztoság sem, amivel a történetírás a racionális megismerést hosszú időn keresztül kezelte, vagyis az a meggyőződés, hogy a történész birtokában van azoknak a módszereknek, amelyek képesek elvezetni őt az igazsághoz, a múlt

pontos megismeréséhez. Ráadásul az is kérdésessé vált, hogy mit ismerhetünk meg egyáltalán, és mi az értéke annak, amit e megismerés eredményeként kommunikálunk. Mennyiben szól a múltról az általunk konstruált elbeszélés, és milyen mértékben rólunk? Létezhet-e egyáltalán objektivitás, a valóság elfogultság nélküli szemlélése és tálalása? Úgy vélem, hogy ezek a problémák mára összesűrűsödtek, és az így kialakuló episztemológiai krízisre vagy megismerési szkepticizmusra a történészek mindenképpen reflektálnia kell. Figyelmen kívül is hagyhatjuk, ám sokkal gyümölcsözőbb, ha a felsorolt dilemmákba intellektuálisan belemélyedünk, elgondolkodunk a problémákon, saját magunk praxisán, azon, hogy a történész milyen szerepet tölt be a politikai, intellektuális diskurzusok világában, mihez és hogyan járul hozzá a kutatásaival, egyáltalán mi célt szolgál mindaz, amiből él, a professzionális kutatói és oktatói tevékenység. Ezek kivétel nélkül olyan kérdések, melyeket a hivatásos akadémiai történetírás a 19. század közepétől elintézettnak vélt. Ma viszont éppen ezek megoldatlansága és az újragondolás szükségessége vetődik föl. Erre azonban a történészek többnyire nem hajlandók.

– *Mi ennek az oka?*

– Elsősorban az, hogy elméleti kérdésekről van szó, ami a történész empirikus felfogásától meglehetősen távol áll. Az egyetemeken azt tanulják a leendő kutatók, hogy ilyen kérdésekkel nem is szabad foglalkozniuk, mert a historikus feladata nem a spekulálás, hanem a tapasztalati úton, források alapján történő megismerés. Ez azonban véleményem szerint nem más, mint a lényegi kérdések elől való elfutás. Az imént említett szkepszis ugyanis nemcsak a saját szakmámat érinti, hanem a teljes tudományos megismerést, legalábbis a humán- és a társadalomtudományok területét bizonyosan. Az erről való töprengés igen alapos elméleti felkészültséget igényel, olyan eszme-futtatások ismeretét, amelyek alapvetően a filozófia körébe tartoznak.

– *Kiknek az interpretációi válnak meghatározóvá a múlt fogalmának megformálásában, ha a történészek hangja egyre kevésbé érvényesül?*

– Elsősorban a kollektív emlékezet hatásával kell számolnunk. Első hallásra talán személytelennek tűnik a fogalom, hiszen az emlékezés alapvetően szubjektív mentális tevékenység, amennyiben *csak én* emlékezhetek. Ez valóban így van, de az egyéni emlékezetekből – elsősorban a kommunikáció szintjén – mégiscsak kollektív emlékezet jön létre. A kollektív emlékezet merőben más minőségű képet ad a múltról, mint amit a mainstream történettudomány előállít. Egyrészt azért, mert nem kifejezetten racionális megismerés terméke, erősen érzelmi töltésű, másfelől elsősorban orálisan terjed, rituális viselkedésformákon, ceremóniákon (ünnepség, kommemoráció stb.) keresztül hagyományozódik tovább. A kollektív emlékezet ugyanakkor nem totális, vagyis nem fogja át a múlt egészét, mint a történészek történelme, sokkal inkább pontszerű, csak bizonyos témákra, elsősorban a közelmúlt vélt vagy valós, nagy dicsőséghez vagy nagy bukáshoz vezető eseményeire fókuszál. A történészeknek versenyre kell tehát kelniük a kollektív emlékezettel. Erre már a 19. század folyamán is volt példa, amikor a hivatalos tör-

ténetírásnak le kellett törnie a kollektív emlékezet tudatformáló hatását. Akkor ez a törekvés több-kevesebb sikerrel járt, s több mint száz évig a történészek uralma vált meghatározóvá. Jelenleg azonban a kollektív emlékezet minden korábbinál erősebben követeli magának a jogot a múltkép formálására. Persze továbbra is létezik intézményesített történetírás, működik a tudományos intézményrendszer, az iskolában többnyire azt tanítják, amit a történészek sugallnak, de a hatékonyságuk ma már erősen korlátozott. Úgy tűnik, a kollektív emlékezet sokkal erősebben képes befolyásolni, hogy miről mit gondoljanak az emberek a múltat illetően, mint maguk a történészek. A szakma képviselői ugyanis nincsenek jelen abban a mediatisált közvélemény-formálásban, amelyben a médiumok fontos szerephez jutnak. A hagyományos csatornák, amelyeken keresztül a történészek szólnak, nevezetesen a tankönyvek, ma már csak részlegesen vannak ellenőrzésük alatt. Amerikában szociológiai módszerekkel vizsgálták, hogy mit tudnak és mit gondolnak az átlagemberek az amerikai történelemről. Az derült ki, hogy alig hagy nyomot a tudatukban mindaz, amit az iskolában tanultak, jóval erősebben befolyásolja a múltról alkotott képüket a családi hagyomány, valamint a tömegkommunikációs eszközök.

– A történelem relativitása kapcsán felmerül bennem a kérdés, hogyan lehet vitaképes a történész, aki a múltértelmezések pluralitását vallja? Milyen álláspontot képviselhet egy esetleges diszkusszióban, ha pontosan tudja, hogy a magáé csupán egyike a sok lehetséges elbeszélésnek?

– Ez minden esetben a beszédhelyzettől függ. Különböző beszédhelyzetek jöhetnek létre. Vegyünk sorra néhányat! Az első szakmán belül alakul ki, amikor olyan kollégák vitatkoznak, akik legitimnek ismerik el egymást, vagyis nem kérdőjelezi meg, hogy a másik fél egyezményesen elfogadott eszközökkel végzi a megismerő tevékenységet. Ilyen esetben két síkja van a kérdésnek. A hagyományos vitában különböző szemléletmódok képviselői csapnak össze, ilyenkor a vita reménytelen, mert mindkét felfogás azt az empirikus alátámasztást szolgáltatja alapként, amely az ő nézőpontjából relevánsnak tűnik. Ha viszont nagyjából azonos szemléletű történészek között bontakozik ki a vita, akkor rendszerint ténykérdésekről van szó, például arról, hogy megfelelően használta-e a forrásokat, helyesen csoportosította-e az adatokat az illető. Ily módon könnyen megállapítható a szakmai közvélemény által, hogy kinek van igaza. Létezik olyan beszédhelyzet is, amikor szakmabeli nem szakmabelivel kerül vitába. Itt persze rögtön feltehetjük azt a kérdést, hogy ki és hogyan dönti el, ki tekinthető szakmabelinek. Ma is vannak olyan történészek, akik megfelelőnek azoknak az intézményes akadémiai történettudomány által meghatározott szakmai kritériumoknak, amelyek a tudomány műveléséhez megkívánatnak, vagyis egyetemi diplomával, publikációkkal, tudományos fokozattal rendelkeznek, mégsem fogadják el őket kollégának. Most vegyünk egy olyan esetet, amikor a történészek azzal kerülnek szembe, amit a kollektív emlékezet szócsövei vetnek föl igen komoly hatással. Ez olyan vitára teremt lehetőséget, amibe nem szívesen megy bele a történész, tudniillik neki meg van kötve a keze, nem korlátlanok azok az eszközök, melyeket intellektuálisan bevethet ebben az

eszmecszerében. A másik félnek nincsenek ilyen kötöttségei, korlátlanul élhet az érvelés olyan módjaival is, amelyeket a történész nem tekint legitimnek a maga szempontjából. Ezért ezt a vitát nem is érdemes lefolytatni, mert a történész úgyis vereséget szenvedne, retorikailag mindenképpen, és azzal a konzekvenciával zárulna, hogy a historikus nem az igazságot tárja fel. Annak azonban, hogy a történészek elkerülik az ilyen típusú vitákat, az a következménye, hogy nem hallható a hangjuk, s így csupán azok a nézetek válnak a közvélemény számára történeti kérdések megítélésében mérvadóvá, azokat ismerik meg egyáltalán, amelyeket a másik oldal hangoztat. Ennek következtében olyan elképzelések is hangot kaphatnak, amelyek a racionális megismerés szempontjából elfogadhatatlanok, nemcsak naivak, hanem akár károsak is. Fontos kérdés tehát, hogy mi a teendő ebben a helyzetben, hiszen a racionális, felvilágosult tudós mindeközben úgy véli, a szerinte rossz, sőt káros képzetek nem kaphatnak tömegtámogatást, de talán még ismertséget sem. Ha azonban ő az előbb elmondottak miatt nem szívesen bocsátkozik vitába, akkor maga engedi át a terepet az ordas eszméknek, az előítéletes gondolkodás által uralt múltszemléletnek, amelynek a huszadik századi történelmi eseményekre kifejtett hatását jól ismerjük. Ez olyan súlyos probléma, amin el kell gondolkodniuk a modern korokkal foglalkozó történészeknek. Végül meg kell említeni még egy beszédhelyzetet, azt, amikor olyan történész kerül vitába kollégáival, aki szkeptikus a saját megismerése értékét illetően. Azt gondolja, az övé csupán az egyik lehetséges történet az általa vizsgált múltból, és nem vindikálja magának a jogot, hogy az egyedüli igazságot adja elő. Természetesen az álláspontja vitatható, miként bármelyik, történész által előállított elbeszélés, ám főként olyanok vitatják – és éppen ezért sajátos ez a beszédhelyzet –, akik meg vannak győződve arról, hogy ez a történet rossz, és csupán az az *egyetlen* helyes és elfogadható megközelítés, amelynek nevében ők azt negligálják. A szemben álló felek közül tehát az egyik nem sajátítja ki magának az igazságot, csak azt mondja, hogy a múltból szóló történetnek egy hihető verzióját adja elő, a másik pedig az abszolút igazság nevében akarja leradírozni kollégáját. Ez egy teljesen új vitahelyzet, hiszen az egymást legitimnek elismerő szakmai közösségek tagjai között nem ilyenek szoktak lezajlani. Itt megint csak egyenlőtlen pozíciók kerülnek szembe egymással. Be lehet bizonyítani ugyanis rólam mint szkeptikus gondolkodású gyakorló történészről, hogy az általam előadott történet nem jó. Erre viszont azt mondom, elképzelhető, hogy nem jó, de *lehetséges*, miként a tiéd is *csak* egy a lehetséges ellentörténetek sorában, de nem a történet maga. Süketek párbeszéde folyik ez esetben, merthogy én elfogadom az ő jogát ahhoz, hogy a saját történetét szembeállítsa az enyémmel, ő viszont nem ismeri el, hogy létezhet másik, az övétől eltérő, ám éppúgy helyénvaló történet.

– Mára világossá vált tehát, hogy le kell számolni az objektív történeti megismerés lehetőségének illúziójával, azzal az egyre inkább tarthatatlannak bizonyuló felfogással, mely szerint a történész személyisége, illetve jelenbeli pozíciója nem befolyásolja a múltból alkotott képét. Kérdés azonban, hogy meddig terjedhetnek a historikus szubjektivitásának határai?

– Előljáróban arról beszélnek, mit jelent az, hogy a történész személyisége belejátszik az általa felmutatott múltképbe. Kétségtelen, hogy a múlttal foglalkozó historikus mindig *egy bizonyos* jelenben él, ennek pedig komoly szerepe van abban, hogy mi, miért és hogyan válik számára érdekessé a múltból. Voltaképpen a historiográfia története megírható lenne úgy is, hogy számba vesszük, milyen hatással van a múltról szóló elbeszélés megalkotására a mindenkori jelen. Talán elsősorban nem is erről folyik a vita, inkább arról, hogy mennyiben fontos a történész mai jelenléte, illetve kiiktatható-e. Azon felfogás szerint mindenképpen kiiktatható, amely azt hangoztatja, létezik önmagában álló valóság, amely ott van valahol kint, mi pedig itt vagyunk, és valamekkora idő- és témabeli távolság húzódik közöttünk. A racionális történetírói megismerés mint a tudományos megismerés egyik fajtájának a képviselője úgy véli, nincs számára lehetetlen feladat, minden megismerhető, csupán idő és türelem kérdése. A tudományfilozófia kumulatív felfogásáról van szó, miszerint mindig egyre többet tudunk meg a valóságról, vagyis folyamatosan közelítünk az abszolút tudáshoz. Én viszont úgy gondolom – és erről szól a tudományfilozófia utolsó néhány évtizede –, hogy ez egyáltalán nincs így. Az, hogy az idő múlásával arányosan egyre többet tudunk a múltról, még nem jelenti azt, hogy *jobban* ismerjük, csupán azt, hogy valamit mindig *másképp* tudunk meg róla. Ráadásul elsősorban nem is a múlt öncélú megismerése a fontos, hanem saját magunk és a bennünket körülvevő világ önismerete. Már Nietzsche felfigyelt erre, és a hasznosság elvét helyezte előtérbe a múlt megközelítése kapcsán. Mi magunk vagyunk a vizsgálódás tárgyai, akik pedig állandóan változunk, s tapasztalataink változásával együtt a múlt lehetséges nézőpontja is szüntelenül módosul. Ez egy mélyen hermeneutikai megközelítés, ami veszélyes is lehet, amennyiben azt sugallja, hogy nincs a történésznek érvényes, fix mondanivalója a múltról. A szkeptikus törekvések felvetései egyáltalán nem jelentenek a nagyközönség számára is népszerű megoldást, hiszen az emberek pontos eligazítást várnának a kutatótól, nem pedig a bizonytalanság hangoztatását. Azt mondják, erre mi is képesek vagyunk, te viszont történészként mondd meg, mi és hogyan történt akkor. Megtehetnénk persze, hogy azt állítjuk, ez egy tárgyyszerű, objektív, a történeti igazságot fémjelző elgondolás a múltról, de ez inkább önccsalás, illúzió lenne.

– Ön is idézi szóban forgó könyvében Hayden White következő megállapítását: „a történelmi eseményeknek egyetlen véletlenszerűen rögzített csoportja sem alkothat önmagában egy történetet; legfeljebb történetek elemeit nyújthatja a történészeknek. Az eseményeket történetté [a történészek] alakítják, mégpedig úgy, hogy egy részüket háttérbe szorítják vagy alárendelik, más részüket kiemelik, karaktert adnak nekik, motívumokat ismételnek, váltogatják a hangszínt és a szempontokat, eltérő leíró stratégiákat alkalmaznak, vagyis használják mindazokat a technikákat, amelyeket egy regény vagy színdarab cselekményesítésekör megszoktunk.” *Mindazok, akik fenntartással fogadták White téziseit, egyebek mellett arra hívatkoztak, hogy ha a történelmi múltra fiktív konstrukcióként tekintünk, akkor ez bizonyos traumatikus események megmáskosításához is vezethet. Van-e alapjuk az efféle feltételezéseknek?*

– Úgy vélem, teljesen jogtalanul utasítják el egyesek White felismeréseit. Ha jobban meggondoljuk, nem is állít radikálisan újat, amikor azt mondja, hogy a nyelv, amit használunk, közismerten metaforikus, a történetek pedig, amiket a nyelv segítségével formálunk, olyan konstruált elbeszélések, amelyeket mi magunk hozunk létre, nem pedig a múltból származnak. Adatokat a múlt nyomaiból merítünk ugyan, de alapvetően nem a múlt hagyja ránk a róluk elmondandó történeteket. Még ha illet tenne is, akkor sem vehetnénk figyelembe, mert hiszen a múlt és onnan nézve annak jövője, vagyis a történész jelene nem azonos egymással, a múltban élő ember nem tudhatja, mi lesz tettei következménye. Mi viszont már tisztában vagyunk ezzel, vagyis egyszerre tudunk többet és egyszerre kevesebbet a múlttól. Mindaz, amit a történész a múlttal kapcsolatban megismer, elszórtan fennmaradt nyomokból származik, amelyből *egy lehetséges* elbeszélés alkotható meg csupán, hiszen ha más nyomok maradtak volna ránk, akkor talán *egészen más* kép jött volna létre. Azt gondolom tehát, hogy nem érdemes így foglalkozni White-tal. Sokkal fontosabb viszont az a kérdés, hogy vannak-e olyan múltbeli események, amelyek elbeszélése során csak egyféle megközelítés alkalmazható, vagy a lehetőségek minden esetben végtelenek? Kijelenthetjük, hogy sosem végtelenek, még White-nál sem. Ez a kérdés – White nyílt vagy burkolt bírálata formájában – elsősorban a nagyon közeli múltban megesett tragikus vagy traumatikus eseménysorokkal összefüggésben merül fel, régebbi történésekkel kapcsolatban kevésbé, legyenek azok bármily megrázóak. Nyilvánvalóan azért, mert a távoli múltban mélyebben bele volt kódolva a mindennapokba, hogy ehhez hasonló barbár, embertelen cselekedetek előfordulhatnak, a korabeli erkölcsök, emberkép, világkép alapján törésmentesen beilleszthetők tehát a történelem menetébe. Más a helyzet ellenben a huszadik századi katalizmákkal, az erőszak extrém megnyilvánulásaival, amelyek nem várt módon következtek be, ezért is okoztak akkora traumát. Felfoghatatlan, hogyan válhatott a civilizált huszadik századi ember ilyen bestiálissá. Ezt nem könnyű megmagyarázni és megérteni. Ugyanakkor a maga tényszerűségében kétségbevonhatatlannak tűnik, tudjuk, hogy megtörtént, tudjuk, hogy *így* történt, mert azok a tanúk, akik igazolják, még kézzelfogható közelségben vannak. Ráadásul a múlt század annyira közel van a jelenünkhöz, hogy úgy érezzük, szüntelenül hat a mindennapokban. A hozzá való viszonyunk szellemi tartalma közvetlen befolyással van arra, hogy mi következik a jelenben és a közeli jövőben. A holokauszt megközelítésekor fokozottan érvényes a kérdés, lehet-e róla többféleképpen beszélni? Nyilvánvalóan nem lehet. Míg a régmúlt történéseit, olykor tragikus, visszataszító eseményeit kisebb érzelmi hőfokkal, tárgyyszerűen elemző és leíró módon szokás ábrázolni, a holokauszt kapcsán nem megengedett a történetírói szabadoság. Ha a holokausztról valaki így beszél, akkor az majdhogynem botrányos. Mert ezáltal azt a hatást kelti, hogy megérti és mintegy igazolja, hogy ez bekövetkezett, domesztikálja az eseményt, s ezáltal felmentést ad az elkövetők számára, illetve beilleszti azt a történelem folyamatába. Márpedig ha az elfogadhatatlant elfogadhatónak tüntetjük föl az elbeszélésben, akkor ezáltal – akár akarattunkon kívül is – a nem kívánatos múltat mint lehetséges jelent és jövőt idézzük meg, vagyis annak megismételhetőségét sugalljuk. Ezért különösen

érzékeny a holokauszt és minden, ami a huszadik századdal összefügg. White ebben az esetben az önkorlátozást tartja szükségesnek, s elméletét nem alkalmazza teljes körűen a közelmúlt traumatikus eseményeire.

– *Könyvében arra is rámutat, hogy manapság Magyarországon nincs olyan holokausztkutató teljesítmény, amely termékeny módon kapcsolódna bele a nemzetközi tudományos diskurzusba. Ez mindenképpen meglepőnek tűnik, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a hetvenes-nyolcvanas években – elsősorban Ránki György tevékenységének köszönhetően – a hazai történettudomány bekapcsolódott a téma nemzetközi folyamataiba. Mi ennek az oka?*

– Miután ez a megnyilatkozásom éles vitát váltott ki, ma már óvatosabban fogalmaznék. Nem azt állítom, hogy Ránki holokausztkutató volt, az azonban kétségtelen, hogy neki köszönhetően került be Magyarország a holokauszt nemzetközi diskurzusába. Kapcsolatot keresett és talált az elismert szaktekintélyekkel, köztük Randolph Brahammel, aki mindmáig a legjelentősebb Amerikában élő magyarországi holokausztkutató. Bármit mondanak a Magyarországon regnáló holokausztörténészek, azóta is azt tapasztalom, hogy nincsenek benne a diskurzusban, nem ismerik és nem idézik az írásait. Akárhány szakkönyvet vagy bibliográfiát felütök, nem találok bennük a hazai kutatók nevét. Ennek a legfőbb oka véleményem szerint konzervativizmusukban, módszertani, szemléleti elavultságukban rejlik. Egész egyszerűen érzéketlenek a holokausztban mint európai identitásproblémában benne rejlő kérdéskör gazdagsága iránt. Nem veszik tudomásul, hogy a holokauszt már régóta nem egy puszta történeti téma, hanem a modern ember öneszmélésének dilemmái koncentrálnak benne. Az tudniillik, hogy mire vagyunk képesek a hatalmas technikai bázis, a civilizáció birtokában. Arra, hogy eszkaláljuk az embertelenséget? Igen, többek között arra is. Ezt a holokausztnál semmi nem mutatta meg világosabban, hiszen azt a rendkívül fejlett logisztikai struktúrát, korszerű bürokratikus szervezőkészséget, amivel a német társadalom rendelkezett, emberi életek módszeres kioltására használták fel. A holokauszt éppen az extremitása miatt válhatott az európai identitás, a modern ember alapproblémájává, mert elkerülhetetlenné tette, hogy szembenézzünk saját magunkkal, azzal, hogy mi rejlik bennünk, hogy vajon mindig tökéletesebbé tesz-e bennünket a materiális fejlődés és egyfajta intellektuális, kulturális magasrendűség, vagy nincs ilyen összefüggés, és erkölcsileg ugyanolyanok maradtunk, mint régen. Ezek a felvetések persze nem szokványos történetírói kérdések, hanem filozófiai, etikai és teológiai problémákat sűrítnek magukba, ám az említett traumák, tapasztalatok birtokában mégis megkerülhetetlenek. Amíg a történész nem képes arra, hogy legalább a maga módján számot vessen ezzel, és ne úgy kezdjen hozzá egy magyarországi holokausztörténet elmondásához, mint egy szokványos történeti téma feldolgozásához, addig nem tud része lenni a diskurzusnak. Szakítani kellene azzal a történetírói gyakorlattal, amely legfeljebb arra korlátozódik, hogy a holokauszt tényeinek felmutatásával a történész jelenében felbukkanó antiszemita veszélyekre figyelmeztessen. Mert ma Magyarországon nagyjából ennyi az üzenete a holokauszttal kapcsolatos történetírásnak. Ez elég sovány szellemi teljesítmény ahhoz képest, amilyen lehetőségek ma a téma kapcsán a történész számára szellemileg megnyílnak. Kertész

Imre az egyetlen – nem történészként, hanem regényíróként és esszéistaként –, aki kifejti, hogy a holokausztból lehet kultúrát csinálni. Hozzátenném, hogy a holokausztból lehetne történetírói kultúrát is csinálni.

– A holokauszttal kapcsolatos történeti megközelítésekkel kapcsolatban azt is hangsúlyozza könyvében, hogy egyáltalán nem, vagy csak alig kapnak hangot az áldozatok, saját egyéni történetükkel így nem járulhatnak hozzá a nagy történet elmondásához, helyette sokkal inkább az elkövetők perspektívája érvényesül, forrásként pedig a politikai élet dokumentumai, valamint a bírósági akták szolgálnak. Ez a törekvés jut érvényre a hazai mainstream-történetírásban is. Mivel magyarázható mindez, vagyis az, hogy hiányzik az áldozatok oldaláról elbeszélte holokauszt-történet?

– Ez hihetetlenül fontos kérdés. Elsősorban azért, mert az utóbbi évtizedekben olyan áramlatok jelentek meg a történetírásban, amelyek nagy hangsúlyt fektetnek a történelem alulnézetből történő szemlélésére. Minden történet látószövegből van elbeszélve, a kérdés csupán az, hogy kinek a nézőpontját helyezzük előtérbe. A történész empirikus tudományt művel, vagyis a rendelkezésére álló nyomokból von le következtetéseket. De ki hogy nyomokat? Rendszerint nem az áldozat. Róluk is vannak persze adatok, de többnyire nem tőlük származnak, ők általában tárgyai, nem pedig alanyai az eseményeknek, különösen a dokumentált eseményeknek. A dokumentáció azonban a hatalom privilégiuma, ő gyártja az aktákat, az ő hangja érvényesül bennük. Ezért a történész ennek az egyoldalú képnek a kiszolgáltatottja, azt kutatja a múltban, amit a hatalom felől tudni lehet róla. Másrészt a történész – eredendő szituáltságából következően – maga is a fenti világgal áll közvetlenebb kapcsolatban. A holokauszt-kutatás alapvetően ugyancsak elkövetőcentrikus. Teljesen érthetően, hiszen a használható dokumentumokat a náci állam és hadigépezet állította elő. Mindaz, amit a tömeggyilkosságról tudunk, főként a parancsokból és a végrehajtásról szóló jelentésekből származik. De hol van az, aki átélte? Legtöbb esetben megsemmisült. A túlélők pedig ritkán szólnak meg, a traumatikus élmény birtokában akkor is meglehetősen későn. A történész általában nem is kíváncsi rájuk, sok esetben el sem fogadja, amit mondanak. Az áldozatok nézőpontjából ugyanis nehéz egy történetet úgy elmondani, ahogy a történészek történelme megkívánja, mert az áldozat továbbra is az események hatása alatt áll, nem látja át azok összefüggéseit, nem képes rájuk racionális magyarázatot adni. A történészek általában csak akkor fordulnak az áldozatokhoz, ha igazolni kívánják az általuk konstruált elbeszélés hitelességét. Pedig ha tényleg az áldozatok tapasztalatára vagyunk kíváncsiak, akkor teljesen érdektelen, hogy visszaemlékezésük a történeti tények szempontjából helytálló vagy sem. Vannak olyan törekvések, mint a mentalitástörténetek különféle változatai, amelyek kifejezetten a hétköznappal, az átlagemberekkel, az elnyomottakkal, a kirekesztettekkel foglalkoznak, azokkal az alullevőkkel, akiknek az emlékezete nemigen kap hangot a forrásokban. Ha tehát a történész fordít egyet a lencsén, és valóban arra kíváncsi, hogy mi történt ott és akkor, abban az esetben három oldal tapasztalatára kell támaszkodnia, az elkövetőkére, az áldozatokéra és a megfigyelőkére. Vannak olyan újabb munkák, így elsősorban Saul Friedländer utolsó munkája, amelyek már ennek megfelelően közelítenek történeti eszközökkel a holokauszthoz.

– Az említett megközelítés azonban nem csupán a holokausz kapcsán érvényesül. Az új kötet egyik tanulmányában (A megtorlás és az emlékezet narratívái) ötvenhat tapasztalatának elbeszélhetőségéről értekezik, hangsúlyozva, hogy „a forradalom és a megtorlás tapasztalata inhereus kapcsolatban áll egymással”. Voltaképpen a rendőrségi kihallgatósobákban, tárgyalótermekben formálódtak ötvenhat narratívái, vagyis a megtorlás áldozatai köréből kerültek ki ötvenhat forradalmárai, olyanokból tehát, akiket Kádárék ellenforradalmárként bélyegeztek meg.

– Ez a konkrét történeti kérdés, amely a személyes, mélyen a családi élményekből táplálkozó identitással is összekapcsolódik egyébként, azt veti föl problémaként, hogy volt-e olyan tapasztalata a múlt ágenseinek, a múltban élt embereknek, ami történelemként értékelhető, és megismerhető-e egy számunkra idegen valamikori tapasztalat, végül miként jut el a múlt emberi tapasztalata a jelenhez, magához a múlt megismerésébe és elbeszélésébe feledkező történészhez. Az így felvetett kérdésekre, az apám története kapcsán rögzített 56-os esettanulmány tanulságai alapján, röviden úgy felelek, nem feltétlenül létezett valamikor az a tapasztalat, amely történeti tapasztalatként is megállja a helyét. Nem tagadom, természetesen, a múlt saját tapasztalatát, kétségeim vannak azonban azt illetően, hogy a múltra következő jövő érintetlenül hagyná ezen valamikori tapasztalatokat, s amelyek így a maguk hamvasságában ugyanúgy felidézhetők ma, mint ahogyan valamikor már megnyilatkoztak az események akkori résztvevői számára. Ugy tartom, amíg a történelmi jelentőség rendszerint időtálló (hiszen amit a múltban is már jelentősnek tartottak, az rendszerint később is megőrzi a történelmi jelentőségét), addig a múltbeli dolgok akkori és későbbi jelentése, amikor már történelemként tekintünk erre a múltra, nem feltétlenül azonos egymással. Sőt, szinte törvényszerű, hogy eltérnek egymástól: ha nem ez történik, akkor a múlt nem múlt még el, kollektív hagyományként kísér és kísért bennünket, nem öltötte tehát magára a történelem alakját. Ötvenhathoz visszatérve, meggyőződésem, hogy az '56 decemberéig, december végéig tartó, sokak által sokféleképpen átélt viharos időkből megszerzett élmények, majd az értelmezés szűrőjén átesett tapasztalatok nem léteznek többé, ahogy bekövetkezett a nem kevésbé nyomatékos jövő, a kádári hatalom ideje. Ez egyesek számára a kemény megtorlás keservét, másoknak a diktatúra múltban megszokott gyakorlatának a folytatását kínálta saját tapasztalat gyanánt. A kádári éra azonban évtizedekig tartott, a hatvanas években új tapasztalatokkal szolgált, és így érünk el végül a rendszerváltásig. Ez tehát egy folyamatos tapasztalati univerzum, amely '56 és közénk, emlékezők közé ékelődik. Nincs remény a valamikori autentikus történelmi tapasztalat visszanyerésére. A történeti dokumentáció, amely közvetlen(ebb) betekintést nyújt ebbe a múltba, jórészt a kádári megtorló gépezet működésének az (ön)dokumentációja, amelyben a forradalomról van ugyan szó, az eseményekért némi önkényességgel közvetlenül felelőssé tett személyek kicsikart megnyilatkozásai révén, a forradalom jövőjének, a múlt utóéletének köszönheti már a pusztá megszületését is, ráadásul úgy beszél, beszélteti el a közvetlen múltat, ahogyan az akkori perspektívából, az éppen regnáló hatalom szempontjából igazán kívánatos és lehetséges. Ez ugyanakkor fényt vet arra is, hogy mi módon ragadható meg egyáltalán a múlt és annak sok-sok tapasztalata a történetíró eszközei által.

– Nincs konszenzus a történészek között abban a tekintetben, hol érdemes kijelölni a huszadik század kronológiai határait. Vannak, akik hosszú huszadik századról beszélnek, mások pedig a rövidebb, 1919-től 1989-ig tartó periódus mellett érvelnek. Az azonban kétségtelen, hogy a mögöttünk hagyott évszázad olyan kataklizmákat hozott magával, amelyek kibeszélése, feldolgozása a mai napig sem történt meg. Talán nem tévedek, ha azt mondom, a folyamat az első világháborúval kezdődött, amelyet amnézia követett, s a későbbiekben egymásra rakódtak a szembenézés- és dialógushiány változatai. Pedig a huszadik századi történelem nem tárgyalható a traumatikus mozzanatok tisztázása és feldolgozása nélkül.

– Abban nem foglalkozok állást, hogy milyen hosszú is valójában a huszadik század, szerintem minden ezt érintő feltételezés mellett szólhatnak nyomós érvek. Abban viszont határozott véleményt nyilvánítottam néhány éve, hogy a huszadik század lényege, ha szabad ilyet mondani egyáltalán, az Európában megesett szélsőségesen antihumánus cselekedetek egymást követő, olykor egymást generáló sorában áll. Nem azért, mert nem történtek más, ráadásul ellenkező előjelű, markáns események ugyanebben az időben, dehogynem. A hallatlan tudományos és technikai fejlődésre kell itt elsősorban gondolni. Ez azonban egyáltalán nem a huszadik századnak volt a sajátja, e fejlemény lehetőségét a tizenkilencedik század már megelőlegezte, a huszadik század csak kiteljesítette az ígérvényeket. Mégpedig azt, hogy az idő múlásával mindent meg lehet majd valósítani, ami elképzelhető. Már Flaubert, ez az ízig-vérig tizenkilencedik századi francia író is megjelenítette ezt a *Bouvard és Pécuchet* című ironikus, sőt inkább gunyoros befejezetlen regényében, amely az író halála után jelent csak meg. Az viszont, hogy két olyan világháború is kitörhetett, amiket totális háborúként szokás számon tartani, és olyan totalitáriánus rendszerek léteztek a század során, amelyek a holokauszthoz fogható genocídiumot, a Gulaghoz fogható közpolitikát valósítottak meg, a tizenkilencedik század felől tekintve egyáltalán nem volt elképzelhető. Sőt, mindennek épp az ellenkezője tűnt valószínűnek és egyben kívánatosnak. S végül, ahogyan már említettem egy korábbi kérdés kapcsán, megrendült a modern ember önmagába vetett hite és önbizalma, kérdésessé vált, hogy azok után a tettei után, melyeket utólag tudott csupán higgadtan végiggondolni, minek tekintheti önmagát, ki ő valójában: az, akinek hinni szeretne volna magát a felvilágosodás humanisztikus emberképe alapján, vagy az, ami mindig is volt, a ragadozó állat egy magasabb rendű, a társadalmi megszerveződésre végtelenül alkalmas egyede. Ezzel a súlyos tapasztalattal vértette fel tehát a huszadik század az európai embert.

– Beszélgetésünk eddigi részében főként elméleti kérdéseket boncolgattunk. De vajon hogyan jut érvényre történetírói praxisában a mentalitástörténet, a mindennapi élet analitikus kategóriaként való szemlélése? Gondolok itt elsősorban társadalomtörténeti kutatásaira, vagy akár a sok képpel illusztrált Horthy-könyvre, amely voltaképpen rövidebb szócikkek sorozatából konstruálódik.

– Struktúratörténészként kezdtem a hetvenes években történetkutatói pályafutásomat, akkoriban az volt a trendi. Később eltávolodtam ettől, mert többedmagammal rájöttem, hogy messzire kerülünk ily módon a múlt ténylegesen megélt valóságától, és így túlságosan is mi, történészek konstruáljuk a múltat. Először

is azért, mert azok a kategóriák, amelyekbe mint csoportformákba megpróbáljuk beleygőmészolni az egyének múltbeli halmazait, rendszerint a saját fogalmi gondolkodásunk gyümölcsei. Másrészt pedig túlságosan keveset árulnak el ezek a szerkezeti folyamatok a tényleges életről. Meg lehet ugyan magyarázni segítségükkel az élet valamikori rendjét, de ettől még nem értjük meg a tettek közvetlen mozgatórugóit, nem látjuk tisztán az alternatívákat, amelyek között mindig lehet választani, és így homályban maradnak az érző-cselekvő egyének és természetes közösségeik. Arra vettem tehát irányt, hogy lehetőleg a kisebb csoportok, végső esetben az egyén síkján vegyem szemügyre a történéseket. Fel szeretném tární az általánosabb szerkezeti mozgatórugókat is persze, viszont egynél több meghatározó tényező hatásával kell számolni úgy, hogy rendszert is lássak egyúttal bennük. Nem gondolom azonban, hogy ez a mátrix minden tekintetben és egyetemlegesen determinálná a múltban élt emberek életvezetését, gondolkodását és érzelemvilágát. Ugyanakkor legalább valószínűsíthetem mindezeket a konkrét megnyilvánulásokat. Ez adta tehát a Horthy-kor életmódtörténetét sajátos műfaji keretek közt (ez számomra kiadói előírás volt) elbeszélő könyvem gondolati háttérét, melyet utóbb, a könyv megjelenését követően fejtettem ki. Az identitás és a tapasztalat Horthy-kori múltjának szerintem valószínű determinánsai ezek szerint a munka, a jövedelmi viszonyok (vagyoní állapot) és a lakott hely szerinti életlehetőségek együtteséből, azok sajátos kombinációból bonthatók ki. Ez, régiesen szólva, az én mostani struktúrakoncepcióm a magyar huszadik század egy, vagy talán nagy részével összefüggésben.

– Az elmúlt esztendőben ünnepelte hatvanadik születésnapját, és a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. Kollégái ebből az alkalomból egy vaskos tanulmánykötetet állítottak össze, Megtalálható-e a múlt? címmel. Ez az évforduló és a tudományos fokozat együtt jár-e a pálya eddigi szakaszának összegzésével, valamiféle számvetés készítésével?

– Minden kerek évforduló emlékezetessé teszi legalább egy röpké pillanatra a monoton élettörténeti kronológiát, így vagyok én ezzel a mostanival is. Nincs azonban megállás, nem cezúra tehát ez az életkori forduló sem. Nincs, nem is lehet összegzés, mert hol vagyok még attól, hogy bármit összegezni tudnék vagy éppen akarnék. Nem összegezni akarok, hanem folytonosan tovább gondolkodni. Ebben a pillanatban különösen, és megint erősen foglalkoztat a nemzet mint történeti gondolkodásunk kitüntetett tárgya, kerete és szemléleti referenciája. A jelen transznacionális keretei között újra kell szerintem gondolni a történetírás eredendően nemzeti paradigmáját. Nagyon izgat emellett az esemény és a struktúra fogalmi kapcsolatának a kérdése. Igaz vajon, hogy két pólust alkotnak, élesen elválasztva egymástól az eseménycentrikus politika- és államtörténetírást, valamint a struktúraorientált társadalom- és kultúratörténetet? Vitatom, hogy így lenne. Ahhoz azonban, hogy meggyőzően képviselhessem álláspontomat, fogalmi vizsgálatokra van megint csak szükség. S végül: nem lankadó érdeklődéssel kísérem a kollektív emlékezet mint nyilvános történelem (public history) és a szakszerű történetírás konfliktusos kapcsolatának az alakulását; ez dönti el ugyanis, hogy van-e bármiféle jövője a szakmánknak és milyen jövő vár rá egyáltalán.